

УДК 930.2 (477.7)

Котляр Юрій Вадимович, 1969 р.н. Декан історичного факультету МННЦ ОНУ ім. І.І. Мечникова, кандидат історичних наук, доцент. Має біля 40 наукових публікацій з проблем українського селянства, повстансько-партизанського руху, історичного краєзнавства.

Мемуари – джерело з історії селянського повстанського руху на Півдні України

У статті висвітлюється питання про мемуари як джерело з історії селянського повстанського руху на Півдні України.

До мемуарної літератури (з латинської *memoria* – пам'ять) відносять твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу.

Особливості мемуарних творів (джерел) впливають із особливостей їх написання. Кожного разу мемуарист, беручись за перо, вже наперед бачить мету твору, тобто він свідомо обирає ту чи іншу суб'єктивну позицію щодо осіб чи явищ, про які має намір писати, показати їх велике чи мізерне значення, відбити свою позитивну роль у подіях. Коли ж вона була негативною, то мемуаристи або замовчували це, або звинувачували інших. Події й особи у мемуарах практично завжди відображені не відповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста. Така невідповідність мемуарної розповіді історичної дійсності створюється і поза волею автора, якому одні події запам'яталися менше, а інші – більше, одні явища й особи подобалися, інші викликали в нього негативне сприйняття; чогось дуже важливого він міг не бачити і не знати. З цього погляду мемуарні твори як історичні джерела хибують своєю суб'єктивністю. Дослідник повинен піддавати їх дуже прискіпливому аналізу, а фактологічний матеріал зіставляти зі свідченнями інших джерел, якщо вони існують.

Іншим негативним моментом мемуарного джерела є те, що воно, як правило, створювалось по пам'яті через більший чи менший проміжок часу після зображених у ньому дійсних подій, через багато років і десятиріч, коли пам'ять автора вже могла і не зберегти конкретних деталей ситуації, точних дат, імен окремих учасників, причинних зв'язків. Відомі випадки, коли мемуаристи компенсували брак точності

елементарним вимислом [1].

Водночас мемуари серед інших історичних джерел мають свої переваги. У них часто зберігається інформація про такі події та моменти історичного процесу, якої нема і здебільшого не може бути в інших видах джерел. Особливо це стосується такої маловивченої сторінки історії України, як повстанський рух.

Всі спогади, присвячені повстансько-партизанському рухові селян, можна умовно поділити на чотири великі групи. Серед них мемуари:

- а) учасників українського визвольного руху;
- б) більшовицьких військових та партійних діячів;
- в) білогвардійських воєначальників;
- г) учасників повстанської боротьби на місцях.

Сполучення інформаційних відомостей, що містяться в цих джерелах, дає можливість створити більш-менш об'єктивну картину повстанського руху селян на Півдні України.

Маловідомий матеріал з історії громадянської війни, української революції і партизанщини містяться у працях керівників Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, С. Пеглори [2]. Серед них слід виділити "Спомини" М. Грушевського. Цю працю взагалі не можна міряти загальноприйнятим скептичним становленням до мемуарів, які завжди грішать неточностями, несуть на собі вельми сильний відбиток суб'єктивізму. М. Грушевський – професійний історик щонайвищого гатунку, і ця обставина визначила цінність спогадів науковця. Немає жодних сумнівів у тому, що історик зовсім не покладався на пам'ять. Особливо наочно переконає в тому відтворення дебатів на різних форумах: у стенограмах, протоколах, газетних інформаціях і мемуарах

М. Грушевського вони не лише не відрізняються за змістом, а навіть часто дослівно збігаються. Отож, такі спомини можуть з усіма підставами слугувати як повноцінне історичне джерело.

Фундаментальними дослідженнями мемуарно-археографічного характеру можуть слугувати праці Д. Дорошенка, І. Мазепи, П. Христюка [3], які за обсягом слід віднести до "літописів революції". Робота П. Христюка "Замітки і матеріали до історії Української революції" містить велику кількість історичних документів, які автор наводить не у витягах, а повністю. П. Христюк, колишній Генеральний писар і міністр Центральної Ради, не будучи істориком за фахом, виявив себе досить вправним дослідником. Через його працю проходить думка, що коли б влада цілком належала українським соціалістам-революціонерам, то спираючись на "трудова рада", можна було забезпечити існування Центральної Ради. Проте автори часто ідеалізують Центральну Раду та Директорію УНР і негативно ставляться до повстанського руху, не розуміючи, що саме селяни могли стати головним чинником в боротьбі за державну незалежність України.

Важливе значення мають мемуари більшовицьких військових діячів, які використовували повстанський рух селян у боротьбі з денікінщиною, а також придушували селянські повстання. Унікальною в багатьох відношеннях є робота В. Антонова-Овсієнка "Записки о гражданской войне". Ця праця зберегла розмаїття документального матеріалу і вірність правді історії, в тому числі і щодо повстанського руху [4]. Невідомі подробиці про роботу Зафронтбюро містяться у книзі Г. Колоса "Заметки о подполье и вооруженной борьбе" [5]. Важливі свідчення і документальні матеріали щодо повстанського руху і, зокрема, махновщини знаходяться у спогадах Л. Троцького і М. Фрунзе [6].

На жаль, більшість цих робіт необ'єктивні у висвітленні повстансько-партизанського руху, особливо антибільшовицького напрямку, вважаючи його бандитським і контрреволюційним. Найбільше цей висновок стосується робіт більшовиків – керівників загонів, які брали участь у подавленні селянських повстань. Важливі подробиці боротьби селян вміщено у праці Ф. Анулова – керівника зведеного загону по боротьбі з "куркульськими заколотами" та статтях В. Каверіна і В. Ауссема [7]. А. Шліхтер (в 1919 році – наркомпрод України) у своїй роботі [8], характеризуючи положення на місцях перед початком антибільшовицьких повстань, писав, що в багатьох районах відсутня тверда влада, а причина – в хитанні бідняцьких прошарків, не впевнених у твердості радянської влади більшовиків.

Один із керівників боротьби проти денікінщини та "куркульських" повстань в Херсонській губернії Я. Ряппо дав негативну оцінку повстанням антибільшовицького напрямку біля Миколаєва, проте слушно вказав, що однією з причин їх виникнення послужила мобілізація в Червону Армію [9]. Як приклад справжніх селянських повстань, Я. Ряппо наводить висунське та баштанське. При цьому автор не розуміє, що "куркульські" повстання літа 1919 року і створення "республік" восени цього ж року були проявами єдиного селянського руху Півдня України.

Джерельний матеріал, який раніше був майже невідомий науковцям – це мемуари білогвардійських воєначальників [10]. Для висвітлення повстанського руху селян Півдня України велике значення мають спогади А. Денікіна, А. фон Лампе [11] і особливо Я. Слащова "Операции белых против Петлюры и Махно на южной Украине" [12], які дають фактичний матеріал, не використаний в інших публікаціях. Вони зі своїх позицій осмислюють громадянську війну. Повстанський рух розглядають як важливу силу, яка багато в чому спричинила їх поразку. Незважаючи на позитивні якості, ця група спогадів тенденційна, що проявляється в затушовуванні негативних сторін білогвардійщини, зокрема єврейських погромів та висування кровопролитних дій повстанців.

Мемуари учасників повстань дають важливий матеріал для порівняння, конкретизують події, допомагають "вловити" настрої епохи. В ряді збірників опубліковані спогади учасників повстань на Миколаївщині С. Гайдука, С. Теселька, П. Пастернака [13], в яких дається характеристика Висунської та Баштанської республік. Антиденікінській боротьбі селян присвячені іспартівські збірники спогадів [14]. Цикл статей учасників Миколаївського підпілля [15] дає ґрунтовний показ повстанського руху селян, виділяє як неординарне явище діяльність "республік". Невеликим екскурсом у минуле є спогади ще одного учасника повстання у Висунську П. Школярєнка [16]. Керівники партизанського руху на Катеринославщині – Й. Лантух та Л. Іванченко розглядають партизанщину як засіб боротьби, а не як мету, за яку треба боротися. Боротьбистів та борбистів вони оцінюють за їх впливом на повстанський рух селян і розуміють, що з ними краще йти єдиним фронтом. Проте у своїх спогадах автори залишаються людьми свого часу – більшовиками, які своїм головним завданням ставлять повне підпорядкування цих партій більшовицькому командуванню [17]. Такі ж думки простежуються і в спогадах членів підпільної "п'ятірки" в Одесі під час денікінщини – В. Лапіної та О. Рекіса [18]. Недоліками всіх названих робіт є спроба

авторів довести, що повстанських рух селян виник під керівництвом більшовиків.

Проте велика кількість спогадів залишилася неопублікованими. Частина їх зберігається в документах архівів, зокрема в істпартівських фондах Одеського, Миколаївського та Херсонського держархівів. Показовими є спогади начальника штабу Баштанської республіки П. М. Тура "О революционном движении на Херсонщине", які були знайдені в колишньому Одеському партархіві [19]. На жаль, до цього часу праця П. Тура не опублікована, хоча вона містить невідому інформацію про діяльність повстанських армій Висунська і Баштанки після розгрому "республік", про соціальний склад Богоявленського загону, показує вплив боротьбистів, борбистів, анархістів на

селянсько-повстанських рух Півдня України.

Часто мемуари виступають єдиним джерелом про підпільну діяльність, партизанський рух, виконання тих чи інших бойових доручень повстанщини. Умови, в яких велася боротьба підпільників і партизанів, не давала змоги записувати накази, конкретні імена виконавців завдань. Не завжди була можливість описувати ті чи інші події, хоч вони могли мати для свого часу дуже важливе значення. Використовувати всі наявні спогади слід дуже критично, порівнюючи вказані факти з іншими видами джерел, бо мемуари найбільш суб'єктивні і несуть на собі відбитки політичної атмосфери в країні, особистих поглядів авторів та їх життєвого досвіду.

Література

1. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 294-295.
2. Грушевський М. Спомины // Київ. – 1989. – № 9-12; Винниченко В. Відродження нації: В 3-х част. – Київ; Відень, 1920/1990; Скоропадський П.П. Спогади. – Київ; Філадельфія, 1995; Петлюра С.В. Вибрані твори та документи. – К., 1994; Його ж. Статті. – К., 1993.
3. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр.: В 2 т. – Ужгород, 1930; Його ж. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1918) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 6-8, 10-12; 1993. – № 1-6; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917 – 1921: В 3-х частинах. – Б/м., 1951; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: В 4 т. – Прага, 1921-1922.
4. Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне: В 4 т. – М.; Л., 1928-1933.
5. Колос Г.А. (Колосов). Заметки о подполье и вооруженной борьбе (1918 – 1919 гг.). – Днепропетровск, 1927.
6. Троцкий Л. Как вооружалась революция: В 4 т. – М., 1924; Фрунзе М.В. На фронтах гражданской войны: Сб. док. – М., 1941.
7. Аверін В. До боротьби проти григор'євщини та денікінщини за Дніпропетровськ // Літопис революції. – 1931. – № 3; Анулов Ф. Прорыв // Літопись революции. – 1927. – № 4; Ауссем В. К истории повстанчества на Украине. (О двух партизанских дивизиях) // Літопись революции. – 1926. – № 5.
8. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 г. // Літопись революции – 1928. – № 2.
9. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве // Літопись революции. – 1924. – № 4.
10. Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930.
11. Деникин А. И. Очерки русской смуты. – Т. III-IV. – Берлин, 1924-1926; Деникин А.И., А. А. фон Лампе. Трагедия белой армии. – М., 1991; Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1991.
12. Слещов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и док. – М., 1990; Слещов Я. Материалы по истории гражданской войны в России. (Операции белых против Петлюры и Махно на южной Украине в последней четверти 1919 г.) // Военный вестник. – 1922. – № 12.
13. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині: Збірник спогадів. – Миколаїв, 1959; Гайдук С., Теселько С. Непримириная Баштанка // Октябрьские грозы: Сборник очерков и воспоминаний. – Одесса, 1977; Пастернак П. Висунская республика // Героическое подполье: Сб. восп. – М., 1976; Против Деникина: Сб. восп. – М., 1969.
14. Годы борьбы. 1917 – 1922: Сб. восп. и матер. – Елисаветград, 1927; Страницы борьбы: Очерки и матер. – Николаев, 1923.
15. Биншток М. Николаевское подполье; Ингулов С. Под пятой. (Из эпохи деникинского подполья), Ленау М. Деникинское подполье в Николаеве в 1919 г. // Літопись революции. – 1926. – № 3-4.
16. Школярєнко П. Юність моя бойова // Народна трибуна. – 1969. – 13 вересня.
17. Іванченко А.М. У підпіллі за денікінщини // Літопис революції. – 1932. – № 5-6; Лантух І. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919 г.) // Літопись революции. – 1926. – № 2; Його ж. Червоні партизани в денікінському запіллі. 1919 р. // Літопис революції. – 1930. – № 2.
18. Лапина В. Одесское подполье во время деникинщины // Літопись революции. – 1929. – № 2; Рєкіс О. В денікінській контррозвідці і в'язниці // Літопис революції. – 1929. – № 5-6.
19. Державний архів Одеської області, ф. п. 2, оп. 1, спр. 1198, 65 арк.